

Het verdriet is gans het volk.

Over Hugo Claus en de Vlaamse beweging^o

KEVIN ABSILLIS M.M.V. WENDY LEMMENS

Op 19 maart 2013 was het precies vijf jaar geleden dat Hugo Claus te kennen gaf: *“Tètitatutis”*, Zuid-West-Vlaams voor: ‘het is tijd dat het uit is’. De schrijver leed al jaren aan de ziekte van Alzheimer. Hij had zijn mentale en fysieke aftakeling zelf een halt toegeeroepen en zijn leven laten beëindigen in het Antwerpse Middelheimziekenhuis, twee weken voor zijn negenzeventigste verjaardag.

De kranten die daags na het overlijden van Vlaanderens beroemdste schrijver verschenen, getuigden van een grote bewondering. Vlaamse auteurs, acteurs, kunstenaars en intellectuelen spraken genegen en met hoofdletters over de Meester. Politici lieten zich evenmin onbetuigd, van de obligate huldeblijken van burgemeesters en parlementsvoorzitters tot een hoogst persoonlijk eresaluut van Guy Verhofstadt. De op dat ogenblik afscheidnemende interim-premier had voor de gelegenheid niet op een metafoor meer of minder gekeken: *“Het stemt me droef afscheid te moeten nemen van de meester. Want in ieder van zijn geschriften en gedichten was hij een (emotioneel) lichtbaken in onze duistere wereld. Maar anderzijds heb ik er ook vrede mee dat hij er zo over heeft beslist. Want hij is als een grote gloeiende ster van ons heen gegaan, precies op tijd, precies vooraleer hij tot een plomp zwart gat zou zijn ineengeklapt.”*¹

Uitgerekend op 20 maart 2008 volgde Yves Leterme Verhofstadt op als eerste minister van een regering samengesteld uit CD&V, Open Vld, cdH, MR en PS. Dat Hugo Claus de eedaflegging van Leterme I in de media overschaduwde was goed voor gegniffel. Zo vroeg *De Standaard* zich af: *“Zou Hugo Claus goed nagedacht hebben over het moment waarop hij afscheid wilde nemen?”*² En Hugo Camps sneerde in zijn aan de kunstenaar gewijde in memoriam in *De Morgen* niet toevallig naar de *“achterlijke jarenvijftigscheiding in het haar van Leterme”*. Wat later zou schrijver David Van Reybrouck Claus' euthanasie typeren als een *“eerste postume heilsdaad”* omdat

^o Bewerkte en uitgebreide tekst van mijn lezing d.d. 7 juli 2013 in Mortsel, op uitnodiging van prof. dr. Dirk Roctus in het raam van de actie ‘Vlaanderen Feest!’.

1. *De Morgen*, 20 maart 2008.

2. *De Standaard*, 20 maart 2008.

ze “de nieuwe, net aangetreden maar erg zoutloze regering (...) van de voorpagina's stootte en alle landelijke redacties dwong om plaats te maken voor Zijne Koninklijke Bronstigheid”. “Prachtig”, vond Van Reybrouck dat.³

Achteraf lijkt het wel alsof hier al de kiemen werden gezaaid voor een ideologisch treffen. Amper was Claus in de pers uitgeleide gedaan, of er barstte een bitsige discussie los over euthanasie. Het zelfgekozen levenseinde van de aan Alzheimer lijdende kunstenaar bleek uit te nodigen tot een levensbeschouwelijke krachtmeting, waarvan een aanvaring tussen Godfried Danneels en Erwin Mortier het culminatiepunt mag heten.⁴ Het afscheid van Claus was ook zo al niet vrij geweest van dissonanten. Zeker op internet hadden diverse oprispingen geweigerd zich te plooiën naar de oude afspraak die over de doden niets dan goeds gebiedt. “Een Belgicist minder. In Vlaanderen zijn wij daar niet rouwig om”, schimpte een radicale separatist.⁵ Het misprijzen klonk nog bijna aardig vergeleken met hoe een anonieme ‘reaguurder’ op de webstek van *De Standaard* elke fatsoensgrens onbestaand verklaarde door te joelen: “Het varken is dood. Opgeruimd staat vrolijk”.⁶

Zoveel is duidelijk: Het verdriet over Claus' heengaan was niet van gans het volk. Had het anders gekund? Tijdens zijn leven had de schrijver bij dat ganse volk alvast niet om liefde gebedeld. Het omgekeerde ligt dichterbij de waarheid: het leek wel alsof deze duivelskunstenaar permanent naar tegenkanting had gesolliciteerd. In ieder geval was hij nooit zuinig geweest op zijn talent om met een puntige uitspraak of een gebaar opschudding te veroorzaken en mensen tegen zich in het harnas te jagen. Zeker het katholieke en rechts-flamingante Vlaanderen had het al lang niet meer begrepen op het gedoodverfde wonderkind.

Inmiddels schrijven we 2013. Claus is vijf jaar dood en opnieuw wordt hij keizerlijk herdacht. Zijn werk wordt herdrukt, aan de lezer aangeboden in nieuwe

3. D. Van Reybrouck, ‘Laudatio en Hugo Clausproloog’, lezing gehouden ter gelegenheid van de uitreiking van de VSB Poëzieprijs op 11 april 2008 in Amsterdam. De integrale tekst is hier na te lezen: <http://www.hernehim.nl/archief%202008.htm>, laatst geraadpleegd op 3 juli 2013.
4. Danneels had in zijn paashomilie opgemerkt dat “het probleem van lijden en dood (...) omzeilen” geen “heldendaad” was en dus ook “geen voer voor frontpaginanieuws” hoorde te zijn. Mortier vond op zijn beurt dat de kardinaal zijn “laffe gal” voor zich had moeten houden. “De eigen morele superioriteit celebreren boven het lichaam van een geliefde dode is geen heldendaad. Meneer de kardinaal: schaam je”, haalde de auteur van *Marcel en Godenslaap* uit op Claus’ uitvaartplechtigheid in de Bourla. Over deze kwestie: G. Wildemeersch, *Kroniek van de politiek*, in: K. Absillis, S. Beeks, K. Lembrechts & G. Wildemeersch (red.), *De plicht van de dichter. Hugo Claus en de politiek*, Antwerpen, 2013, p. 148 e.v.; M. Kregting, In de geest van de Meester. Over seculiere devotie en meer, in: *Streven*, jg. 75, september 2008, nr. 8, pp. 709-719.
5. Zie M. Beyen, “*Iets van 1302, dat bovenkomt*”. *Hugo Claus en de Belgische naties*, in: K. Absillis, S. Beeks, L. Lembrechts & G. Wildemeersch (red.), *De plicht van de dichter [...]*, p. 309.
6. Het bericht werd verwijderd nadat Tom Lanoye bij de redactie van *De Standaard* had geprotesteerd. Geert Buelens heeft het voorval naderhand gebruikt om te wijzen op de behoefte aan ‘netiquette’ op de onlinefora van respectabele nieuwsmedia, zie: G. Buelens, Haal eindelijk die megafoon weg uit het café, in: *De Morgen*, 14 september 2008.

bloemlezingen en aangeprezen in hommages, studies en krantenspecials. Zijn gevarieerde oeuvre is voorwerp van tentoonstellingen, academische symposia en publieke debatten. Canvas zond een nieuwe documentaire over hem uit⁷ en de literaire organisatie Behoud de Begeerte presenteerde dit voorjaar voor Saint Amour een programma onder de titel *Omtrent Claus*, waarin onder meer Helmut Lotti zijn muzikale interpretatie van het gedicht *Ik schrijf je neer* bracht.⁸

Op de gretigheid waarmee een culturele bovenlaag Hugo Claus blijft aanhalen als een morele en artistieke autoriteit, zit ook nog lang geen sleet. Was het Yves Leterme die vijf jaar geleden als boegbeeld van het katholieke Vlaanderen de kop van Jut was, dan is het vizier de voorbije tijd wel nadrukkelijk verschoven naar het electoraal nog succesvollere boegbeeld van nationalistisch Vlaanderen: Bart De Wever. De voorzitter van de N-VA en sinds eind 2012 de burgemeester van Antwerpen is, zoals Tom Naegels het eerder dit jaar in *De Morgen* formuleerde, uitgegroeid tot *“de geliefde en noodzakelijke vijand van de Vlaamse kosmopolitische natie”*.⁹

Dit was voor het eerst scherp gebleken in 2011, toen de progressief rockende charmezanger Daan in de protestsong *Landmijn* Bart De Wever aansprak als een *“pathetische pedante ambulante ambetante loser”*. In hetzelfde nummer knipoogde hij veelbetekenend naar Hugo Claus' magnum opus in het vers *“Geen België zonder het verdriet”*. Het tekent de graagte waarmee sommigen zich beroepen op de indrukwekkende nalatenschap van Hugo Claus om de N-VA, en bij uitbreiding al wat van ver of dichtbij met de Vlaamse beweging heeft te maken, in de hoek van het culturele analfabetisme te plaatsen. Want was Claus niet de antinationalist bij uitstek? Herkennen wij in hem niet de wereldburger die de moed had om identiteitsloos door het leven te gaan en een allergie had voor flamingantisme?

Gerard Mortier ging alvast zonder om te kijken mee in deze redeneertrant in de Clauslezing die hij in het voorjaar van 2013 uitsprak in de Antwerpse Bourslaschouwburg. De auteur van *Het verdriet van België* had volgens de operaintendant vrijwel in zijn eentje *“de definitieve ontvoogding van Vlaanderen uit de greep van een obscuur ruraal catholicisme”* ingeluid en *“het afscheid (...) van een oubollig flamingantisme”* afgedwongen.¹⁰ Net als Daan bracht Mortier Claus uitdrukkelijk in stelling tegen De Wever. Hij nodigde de inmiddels vijf jaar dode schrijver aan het eind van zijn verhaal namelijk uit om *“te komen spoken op het Schoon Verdiep”*. Of de geest van Claus in het Antwerpse stadhuis louter een meer kosmopolitische attitude moest stimuleren of ook maar meteen de huidige burgemeester en zijn gevolg hoorde te verjagen, zei Mortier er niet bij.

7. *Hugo Claus, dichter, minnaar, rebel*, Canvas, 19 maart 2013.

8. Het succes dat de popgroep Absynthe Minded in 2009 haalde door Claus' gedicht *Envoi* – in een Engelse vertaling – op muziek te zetten, zou Lotti er niet mee evenaren.

9. T. Naegels, Claus, de Jan Breydel van een kosmopolitische natie, in: *De Morgen*, 26 maart 2013.

10. G. Mortier, Hugo, kom spoken in Vlaanderen!, in: *De Morgen*, 25 maart 2013.

Het is opvallend hoe in cultureel verfijnde kringen de bewondering voor Claus omgekeerd evenredig is met de populariteit van Hendrik Conscience. De man die zijn volk leerde lezen, wordt er als auteur volstrekt onleesbaar gewaand. Bovendien is hij verveld tot een onaantrekkelijk symbool van een compleet achterhaalde zoektocht naar een Vlaamse identiteit.¹¹ Uitgerekend in 2012, het 200ste geboortjaar van de vader van de moderne Vlaamse letterkunde, nam een eskader van schrijvers en intellectuelen zich voor om wat nog overeind stond van diens reputatie voorgoed neer te halen. Zo verordende Geert Van Istendael in een als 'huldelezing' vermomd betoog de omsmelting van de bronzen Conscience, die al sinds 1883 minzaam voor zich zit uit te staren in de schaduw van de Antwerpse stadsbibliotheek (nu Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience).¹² Rond dezelfde tijd eiste de literaire goegemeente onder aanvoering van het al genoemde evenementenbureau Behoud de Begeerte de herdoping van het Antwerpse (Pieter) De Coninckplein in het Herman De Coninckplein. Het listige personage uit *De leeuw van Vlaenderen* valt toch nauwelijks van een verzinzel te onderscheiden en kan dus maar beter uit de publieke ruimte verdwijnen, luidde de redenering.¹³ Het leek wel taboe om in het feestjaar publiekelijk iets aardigs over Conscience te vertellen. Tekenend was hoe Marc Reynebeau op 4 oktober 2012 aan de luisteraars van Radio 1 mocht uitleggen waarom Conscience "totaal onleesbaar" was. "Niks" van diens naar omvang gemeten nochtans imposante oeuvre had volgens Reynebeau "de tands des tijds doorstaan", stijf als het was van de "gezwollen pathetiek". Zijn uitsmijter kon ook tellen: "Conscience heeft minstens 100 boeken geschreven. Wie dat nu zou herlezen, die is denk ik goed voor het gesticht." In de radiostudio oogstte hij er alvast instemmend gelach mee.

Het een en ander is overigens niet moeilijk te begrijpen. De culturele en intellectuele beau monde wil vandaag tegen elke prijs een strikte boedelscheiding handhaven met al wat naar de Vlaamse beweging ruikt. Dan is het natuurlijk vervelend om iets genuanceerds te moeten beweren over de man die sinds jaar en dag als stamvader van de Vlaamse natie wordt vereerd. Veel eenvoudiger is het om gewoon een andere schrijver op te blazen tot een anti-Conscience, een alternatieve stamvader van een kosmopolitische, van alle nuffigheid en geborneerdheid bevrijde 'on-natie'. Het is beslist zo dat Claus op gezette tijden nadrukkelijk solliciteerde naar die rol van anti-Conscience. Maar na de Conscienceherdenking in mineur en de Clausherdenking in majeur dreigt veel nuance verloren te gaan. In wat volgt

11. Over de herdenking van Conscience in 2012: K. Absillis, De man die niet herdacht mocht worden, in: *De Morgen*, 22 december 2012 en K. Absillis, De vloek van Arm Vlaenderen, in: *De Morgen*, 24 december 2012.
12. G. van Istendael, Conscience. Of: waarom wil dat verdomde volk niet lezen?, in: *De Morgen*, 4 december 2012.
13. Cf. K. Absillis, Liever een Pieter en Herman De Coninckplein, in: *De Morgen*, 17 november 2012.

wil ik enkele al te simpele tegenstellingen meer reliëf geven door Claus' relatie met de Vlaamse beweging in het algemeen, en zijn verhouding met Conscience in het bijzonder, te schetsen. Die relatie was beslist niet vrij van turbulentie, maar ze is tegelijkertijd grilliger en intellectueel spannender dan vandaag lijkt te worden aangenomen, zowel in kortzichtig Vlaamsgezinde milieus als in die van zelfverklarde wereldburgers. Het spreekt voor zich dat dit thema in deze bijdrage niet uitputtend kan worden behandeld. Ik beperk me tot slechts enkele teksten van Claus die vanuit strikt literair perspectief niet eens allemaal even representatief mogen heten – de roman *De verwondering* (1962) moet hier bijvoorbeeld buiten beschouwing blijven, net als het lange gedicht *Het teken van de hamster*, dat voor het eerst verscheen in mei 1963 in het literaire tijdschrift *Randstad*. Nadat ik een en ander in een biografisch perspectief heb geplaatst, besluit ik met een korte bespreking van *Het verdriet van België*, de roman die zich, zoals ik zal suggereren, laat lezen als een confrontatie tussen Claus' fictionele evenknie Louis Seynaeve en Hendrik Conscience. In zijn dertigjarige magnum opus is Claus' kritiek op de Vlaamse beweging tegelijk het scherpst, het grappigst en het meest genuanceerd.

“GIJ STIKT IN DE SONORE DOMHEID VAN UW VOLKSLIED”

Het tegenwoordig zo dominante beeld van Claus als rabiate tegenstander van een “*oubollig flamingantisme*” is vanzelfsprekend niet zomaar uit de lucht gegrepen. De auteur kon met overgave kruipen in de rol van miskende kosmopoliet in een culturele woestijn of die van de vrijgevochten bohemien in een door kleinburgerij en kerktorens gedomineerde provincie. Claus heeft Vlaanderen gretig geassocieerd met katholieke kortzichtigheid en benepen nationalisme, heel direct in interviews of politieke pamfletten en indirect in zijn literaire werk. Zeker in de tweede helft van de jaren 1960 liggen de voorbeelden dik gezaaid.

Wat minder bekend, maar daarom niet minder symptomatisch is de actie die Claus en Freddy De Vree in het contestatiejaar 1968 op het getouw zetten met de Leuvense studenten Walter De Bock en Paul Goossens, de beeldhouwer Roel D'Haese en de dichter Hugues C. Pernath. Het gelegenheidscollectief, dat zich “t Gemeen” noemde, had zich voorgenomen om de IJzerbedevaart te verstoren door vanuit een helikopter honderden pamfletten uit te strooien over de weide in Diksmuide, waar deze Vlaams-nationalistische manifestatie jaarlijks plaatsvond. Claus en De Vree hadden de tekst samen geschreven. Een fragment:

*“Gij, Vlaming, gij, Vlaams-nationalist
gij, die vandaag de Guldensporenslag herdenkt,
gij die met wapperende leeuwen, tirades, bedevaarten, marsliederen
uw eigen ‘volksaard’ wilt terugvinden
(...)”*

*Vlamingen,
gij stikt in de sonore domheid van uw volkslied,
gij draagt onder het masker van uw taalflamingantisme
het waterhoofd van de Vlaamse bourgeoisie.”¹⁴*

Van het oorspronkelijke plan om de IJzerbedevaart te ontregelen, kwam uiteindelijk niets terecht. Freddy De Vree getuigde dat van het pamflet “*hooguit honderd exemplaren*” werden verspreid door een “*moedige*” Pernath. Die zou ze op 11 juli 1968 hebben uitgestort in de Antwerpse Stadsfeestzaal toen daar een Vlaamse viering plaatsvond.¹⁵

De IJzerbedevaart was Claus destijds echt een doorn in het oog. Ook in *Suite flamande*, een reeks ‘publieke gedichten’ die in oktober 1968 in het Nederlandse magazine *Avenue* verscheen, geïllustreerd met foto's van Ed van der Elsken,¹⁶ haalt de auteur al in de openingsverzen (‘Diksmuide’) uit naar dit Vlaamse ritueel. De cultus van het pacifisme die rondom de IJzertoren werd bedreven, vond hij hypocriet en de slogans die ermee gepaard gingen – “*Hier ons bloed, wanneer ons recht?*” – pathetisch. Ook elders in *Suite flamande* hangt Claus een allesbehalve fraai beeld op van Vlaanderen. Zijn bewoners grossieren in alledaags racisme (*Het lied van de nachtclubportier*), folkloristische bekrompenheid (*Lange Wapper*) en kleinburgerlijke hebberigheid (*Lied van de kleine eigenaar*).

Een vergelijkbare teneur kenmerkt *Tand om tand*, Claus' toneelbewerking van de Uilenspiegellegende die voor het eerst werd opgevoerd op 4 maart 1970 in de Brusselse kvs in een regie van Walter Tillemans. Het stuk presenteert een grotesk-dystopisch visioen van een Vlaanderen dat zich heeft losgescheurd van België. De nieuwe, totalitaire staat gaat zich te buiten aan dwaze zelfverheerlijking en terreur, en mixt op perverse wijze folkloristische en nostalgische beelden van een idyllisch-ruraal en middeleeuws Vlaanderen met een blind geloof in drastische industrialisering, een hoogtechnologisch militair apparaat en consumptiedrift (Groeninge is een benzine- en Soetkin een melkpoedermerk). Tegen dit regime komt de liedjessmid Jan Van der Molen in opstand. Hij incarneert zo de geest van Tijn Uilenspiegel en ontpopt zich, helemaal *in sync* met de tegencultuur van toen, als een protestzanger. Op zeker ogenblik roept de rebel uit: “*Als iemand Vlaanderen de Leeuw zegt moet ik lachen. Als ik naar de televisie kijk met hun landdagen, hun planificaties, hun goede zorgen, moet ik kotsen.*”¹⁷

14. Integraal weergegeven in K. Absillis, S. Beeks, K. Lembrechts & G. Wildemeersch (red.), *De plicht van de dichter [...]*, p. 334.
15. Geciteerd in G. Wildemeersch, *Kroniek van de politiek [...]*, p. 74.
16. De cyclus *Suite flamande* werd in 1970 opgenomen in Claus' bundel *Van horen zeggen*.
17. H. Claus, *Tand om tand*, Amsterdam, 1970, p. 31. Zie ook: M. Beyen, “*Iets van 1302, dat bovenkomt [...]*”, p. 315.

Achterplat van *Het Goudland*, spel van Hugo Claus naar Hendrik Conscience (De Bezige Bij, 1966). Over deze foto zei Claus in het Nederlandse dagblad *Het parool*: "Mijn bedoelingen met *Conscience* (...) worden het best geïllustreerd door de foto op de achterzijde van de reuzenpocket van de *Bezige Bij* met de tekst van mijn stuk, ik rust vredig in de bronzen armen van het Antwerpse beeld van *Conscience* en kijk vertederd naar hem op. Maar tegelijkertijd grabbel ik ook naar de portefeuille van opa, zoals de kinderen van tegenwoordig dat doen." (B. Dull, *Goudzoekersmusical* van Claus neemt Vlamingen op de hak, in: *Het parool*, 24 december 1966).

HENDRIK GOEWETEN

In de tweede helft van de jaren zestig begon Claus geregeld Hendrik Conscience te viseren als een pars pro toto voor de Vlaamse beweging. Neem de toneelwerking die Hugo Claus in 1966 maakte van Conscience's roman *Het goudland* (1862). Naar aanleiding daarvan werd de toen 37-jarige schrijver niet alleen gefotografeerd in innige omhelzing met de bronzen versie van Conscience. Hij werd ook verscheidene keren gevraagd naar zijn kijk op het oeuvre van de man die zijn volk leerde lezen, en dat draaide allesbehalve op innigheid uit. Zo liet Claus op de radio verstaan: “[I]n godsnaam, ik moet er niet aan denken dat ik Conscience moet herlezen, want hij is wel de afgrijselijke schrijver waarvoor ik hem altijd gehouden heb (...) Het is, ja, een lachwekkend iemand, er is geen woord voor, het is iemand met een zeer bedenkelijk intellect, met allerlei rare racistische en kleinzielige kenmerken.”¹⁸ In een ander interview wist Claus dat Conscience's bedenkelijke opvattingen – “het zoeken naar veiligheid in nationalisme, rechts-conservatisme, discriminatie” – “[i]n het huidige Vlaanderen” nog altijd “aanwezig” waren.¹⁹ En in weer een ander gesprek klonk het nog cassanter: “Conscience is (...) [v]ol vooroordelen. Alle vreemdelingen en lieden met een andere huidskleur zijn viezerikken, misdadig rapalje, Untermenschen zonder ziel. Met tegenover hen de nobele, blonde, arische Vlamingen (...) Dat voortdurend moraliserende, vermanende, onderwijzerige toontje van Conscience is niet alleen Conscience. Het is typisch Vlaams.”²⁰

In *De avonturen van Belgman* (1967) solliciteerde Claus al even nadrukkelijk naar de rol van anti-Conscience. In dit als beeldverhaal verpakte, satirische sprookje, waarvoor hij het scenario in verzen schreef en HugOKÉ [= Hugo De Kempeneer] de psychedelisch ogende tekeningen maakte, laat Claus Conscience opdraven als “Hendrik Goeweten”. Deze Goeweten wordt door het arbeidzame, maar overdreven preutse en kleindenkende volk “de Vlammetjes” aanbeden; zijn voornaamste verdienste lieten deze Vlammetjes vereeuwigen in het epigraaf “Aai lierde zaain volluk leze”. Twee andere, door de Vlammetjes gekoesterde “grote mannen met baarden” heten Peter Benauwd – “Ik hem ze liere zinge” –, en Staf De Sterke, op wiens grafzerk komt te staan: “Leider leerde lammeren in laarzen lopen”. Claus suggereerde zo een rechtstreekse lijn van Conscience en de componist Peter Benoit naar de collaborerende VNV-leider Staf De Clercq; de tekeningen onderstrepen die

18. ‘Hugo Claus – eigen bibliotheek’, Derde Programma uitzending, d.d. 27 oktober 1968. http://theater.ua.ac.be/claus/page.py?p=1968_claus_eigenbibliotheek, laatst geraadpleegd op 10 juli 2013.
19. R. Royaards. Het goudland. Gesprek met Hugo Claus, in: *De Nieuwe Linie*, 31 december 1966. http://theater.ua.ac.be/claus/html/1966-12-31_claus_denieuwelinie.html, laatst geraadpleegd op 10 juli 2013.
20. B. Dull. Interview Hugo Claus, in: *Het Parool*, 24 december 1966. http://theater.ua.ac.be/claus/page.py?p=1966-12-24_claus_hetparool, laatst geraadpleegd op 10 juli 2013.

Hendrik Goegeweten, Peter Benauwd en Staf De Sterke uit *De avonturen van Belgman n°1. De geboorte* (Standaard Uitgeverij, 1967), het satirische beeldverhaal waarvoor Claus het scenario in verzen bedacht en HugOKÉ (ps. Hugo De Kempeneer) de psychedelisch ogende tekeningen. De door het Vlammetjes-volk vereerde volksoepvoeders zijn alledrie getooid met een hoofddekseel als dat van Napoleon, zodat het lijkt alsof ze hun provinciale kleinheid willen compenseren door zich keizerlijke allures aan te meten.

suggestie, want de vedetten van de Vlammetjes worden alle drie afgebeeld met hetzelfde hoofddekseel van napoleontische snit.²¹

De in satire gedrenkte kritiek op de Vlaamse beweging en haar voornaamste boegbeelden werd Hugo Claus niet door iedereen in dank afgenomen. Het rechts-radical Vlaams-nationalistische weekblad *'t Pallieterke* is de schrijver decennialang met een scheef oog blijven bekijken, wat een reeks amusante karikaturen opleverde. Claus hield er eveneens in een veel ruimer Vlaams-katholiek milieu het predicaat 'nestbevuiler' aan over. Op grond van de cyclus *Suite flamande*, die hij omschreef als "een eruptie van nijd, walg, haat en verbittering", serveerde Karel Peeters Claus in het ledenblad van de katholiek-Vlaamse jeugdbewegingen KSA, VKSJ, VVKM en VVKS, af als "een roetaard die zijn nest bevuilt".²² Dat ledenblad, *Vandaag*, kan allerminst onder dezelfde ideologische noemer als *'t Pallieterke* worden gebracht. Het liet in economische en ethische dossiers veeleer een progressieve stem horen en schreef in 1968 zelfs met veel sympathie over de studentenrevolte.²³

21. Zie voorts: G. Buelens, *Iets publieks. De poëzie van Hugo Claus in de jaren '60*, in: G. Wildemeersch (red.), *Het teken van de Ram 4. Bijdragen tot de Claus-studie*, Amsterdam, 2005, pp. 183-184; G. Buelens, "That is not my ambition": A forgotten chapter in the history of the Flemish Movement and postwar leftist cultural circles, in: *Dutch Crossing*, jg. 27, winter 2003, nr. 2, pp. 209-222.
22. K. [Peeters], Kleine ode aan de journalist, in: *Vandaag*, jg. 4, november 1968, nr. 3, p. 37.
23. L. Vos, *Idealisme en engagement. De roeping van de katholieke studerende jeugd in Vlaanderen (1920-1990)*, Leuven, 2011, pp. 322-328. Het nummer waarin *Suite flamande* werd verketterd, bevatte overigens bijdragen van de latere christendemocratische eerste ministers Wilfried

Hugo Claus zelf karikaturaal geportretteerd in het rechts-radical Vlaams-nationalistische weekblad *'t Pallieterke*.

Het verwijt van nestbevuiling aan Claus' adres is interessant en draagt een meer dan oppervlakkige betekenis in zich. Er lijkt een gevoel van verraad mee gemeoid. En dat is niet zo verwonderlijk. Hugo Claus kwam niet zomaar uit een traditioneel Vlaams en katholiek milieu, maar uit een echt Vlaams-nationalistisch nest dat zich tijdens de Tweede Wereldoorlog kritiekloos had laten meedrijven in de collaboratie.

VAN NATIONAALSOCIALIST TOT NESTBEVUILER²⁴

Hugo Claus werd geboren in Brugge, maar bracht het grootste gedeelte van zijn kindertijd door in Kortrijk. Zijn vader runde er in de jaren 1930 en 1940 een drukkerij aan de Oudenaardse Steenweg. Tijdens de oorlog zou Jozef Claus zijn persen laten draaien voor de Duitsers en stond hij als 'blokleider' van het Vlaams Nationaal Verbond in voor de controle van een wijk met meer dan zeventuizend inwoners. In de praktijk betekende deze rang niet veel – het VNV was kwistig met het verlenen

Martens en Jean-Luc Dehaene.

24. Voor een uitgebreide versie van dit verhaal: K. Absillis, *Vechten tegen de bierkaai. Over het uitgevershuis van Angèle Manteau 1932-1970*, Antwerpen, 2009, pp. 163-204.

van allerhande titels²⁵ –, maar het maakte zijn politieke engagement natuurlijk wel officieel. Hugo Claus' moeder, Germaine Vanderlinden, werkte tijdens de bezetting als secretaresse en verpleegster op de plaatselijke afdeling van de Duitse vliegtuigen-fabrikant ERLA. Ten huize Claus slingerde nazigezind drukwerk rond als *Balming*, *Volk en Staat* en *Signaal*. Vol overgave promootte het Hitlers Nieuwe Orde als het enige gezonde alternatief voor het laag-bij-de-grondse communisme, verderfelijke kapitalisme en andere Joodse samenzweringen. Hugo Claus, elf jaar toen de oorlog uitbrak, was zelf actief in de Dietsche Blauwvoetvendels, de jongensafdeling van de Nationaal Socialistische Jeugd in Vlaanderen.²⁶

In de nasleep van de bevrijding werden de woning en de drukkerij van Jozef Claus vernield. De zaak werd onder sekwester geplaatst en de inderhaast gevluchte eigenaar kon begin oktober 1944 in Menen door de politie worden aangehouden. Na een verblijf in de gevangenis van Kortrijk werd hij samen met andere van collaboratie verdachte personen opgesloten in het gevangenenkamp De Wikings buiten het centrum van de stad. Germaine Vanderlinden was intussen met haar vier kinderen ingetrokken bij haar moeder in Astene.

Vanderlinden werd wellicht nooit aangehouden, maar verloor haar burgerrechten omdat ze lid zou zijn geweest van de DeVlag.²⁷ Toen ze boven op al deze

25. Over de geschiedenis en de organisatie van het VNV: Br. De Wever, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945*, Tielt, 1994.
26. Wanneer Claus zich bij de jeugdbeweging aansloot, is nog onduidelijk. In ieder geval was hij nog lid ten tijde van het Britse bombardement dat op 26 maart 1944 het centrum van Kortrijk in puin legde. Onder de jongeren die Leieland, de Kortrijkse afdeling van de Dietsche Blauwvoetvendels, toen optrommelde om puin te ruimen en gewonden weg te voeren, bevond zich namelijk ook Hugo Claus. Dit weten we omdat hij in het *Halfmaandelijksch Order*, het nieuwsbulletin voor het kader van de Dietsche Blauwvoetvendels en de Dietsche Meisjesscharen, voor zijn moed een 'eervolle vermelding' kreeg, zie Anoniem, Eervolle vermelding, in: *Halfmaandelijksch Order*, nr. 8-9, 24 april 1944, p. 70. Omstreeks deze tijd was de Nationaal Socialistische Jeugd in Vlaanderen trouwens volop aan desintegratie onderhevig. De leiding van het VNV verloor haar greep op de Dietsche Blauwvoetvendels die zich almaar openlijker verzetten tegen de Groot-Duitse opvattingen die werden gepromoot door DeVlag en de in oktober 1943 opgerichte Vlaamse afdeling van de Hitlerjeugd (en die haaks stonden op de Groot-Nederlandse visie die aan de basis had gelegen van het VNV). Over de verwickelingen binnen de NSJV, zie Br. De Wever, *Greep naar de macht [...]*, pp. 607-613.
27. Vanderlinden tekende geen beroep aan nadat ze op 18 januari 1946 op een zogeheten 'epuratielijst' was geplaatst. Op 27 maart 1946 werd ze door het krijgsauditoraat levenslang uit alle in artikel 123sexies opgesomde burgerrechten vervallen verklaard. De ontzetting werd op 22 januari 1947 gepubliceerd in het *Belgisch Staatsblad*, jg. 117, 22 januari 1947, nr. 22, 652/XXVIII, nr. 50045. Deze juridische procedure was niet ongewoon. Sinds een besluitwet van 19 september 1945 konden de krijgsauditeurs of hun substituten eigenmachtig en zonder veel omwegen de burgerrechten ontnemen van alle Belgen van wie zij de schuld bewezen achtten. Daarvoor konden ze dus een beroep doen op artikel 123sexies uit het hoofdstuk van het strafwetboek over 'misdaden en wanbedrijven tegen de uitwendige veiligheid van de staat'. De inschrijving op een 'epuratielijst' moest worden meegedeeld via een deurwaardersexploot, waarna de beschuldigde vijftien dagen had om beroep aan te tekenen. Deed hij of zij dit niet, dan werden zijn of haar

tegenslagen nog eens ziek werd, kwam een grote verantwoordelijkheid te rusten op de schouders van haar oudste zoon, Hugo. Die stopte met school om voor zijn drie jongere broers en zijn moeder te zorgen. Tenminste, dat schreef Hugo Claus in een brief aan de gerechtelijke autoriteiten waarin hij de penibele situatie van zijn familie uiteenzette en om de voorlopige vrijlating vroeg van zijn vader: *“Ikzelf ben vijftien jaar en moet nu na vier jaar oude humaniora mijn studies onderbreken en mijn carrière breken om voor mijne moeder en de drie overige kinders te zorgen en ze te onderhouden. Ik sta dus alleen op dit oogenblik waar nergens werk te vinden is, en waar ik nog niet genoeg voor mij zelf zou kunnen verdienen.”*²⁸

Jozef Claus werd ervan beschuldigd lid te zijn geweest van de DeVlag en het vnv, te hebben gewerkt voor Duitse opdrachtgevers en in het algemeen heel Duitsgezind te zijn geweest. Dat zijn oudste zoon zich tijdens de oorlog had aangesloten bij de NSJV en volgens sommige getuigen in uniform en gewapend door de buurt had geparadeerd, was een bezwarend element.²⁹ Op basis van deze getuigenissen stelde het krijgssauditoraat in het voorjaar van 1946 een apart onderzoek in naar de oorlogsactiviteiten van Hugo Claus, maar er werd besloten om geen gevolg te geven aan het dossier. De vader van Hugo Claus kwam er na een langdurige procedure in 1950 uiteindelijk vanaf met een betrekkelijk milde straf.³⁰

Hugo Claus bracht zijn late puberteit dus door in een ontwricht en sociaal gestigmatiseerd gezin, dat financieel aan de grond zat. Aanvankelijk bleef hij zich in de tweede helft van de jaren veertig trouwens bewegen in nostalgisch gestemde, Vlaams-nationalistische kringen die uitblonken in het goedpraten van de collaboratie. Tekenend hiervoor zijn de bijdragen die hij in 1947 schreef voor *Branding*, een 'solidaristisch weekblad' dat in maart 1947 was opgericht door de Leuvense student en latere CVP-minister Frans Van Mechelen en onder meer Manu Ruys en Hugo Schiltz tot zijn medewerkers mocht rekenen. De redactie was flamingantisch,

rechten automatisch vervallen verklaard. Zie L. Huyse & S. Dhondt, *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België 1942-1952*, Leuven, 1991, pp. 26-27.

28. In K. Absillis, *Vechten tegen de bierkaai [...]*, p. 167.

29. K. Absillis, *Vechten tegen de bierkaai [...]*, p. 167.

30. Jozef Claus was op 22 februari 1946 vrijgelaten uit het interneringskamp De Wikings, maar moest tot 3 december 1946 op zijn proces voor de krijgsraad te Kortrijk wachten. Toen werd door de militaire rechtbank een vonnis uitgesproken, maar hiertegen tekende de drukker beroep aan. Pas drieënhalf jaar later, op 5 juni 1950, sprak de (burgerlijke) rechtbank van eerste aanleg te Brugge zich uit over de zaak. Het finale verdict luidde: 'Bij vonnis der rechtbank van eerste aanleg te Brugge, dd. 6 juni 1950, op tegenspraak gewezen, werd Claus, Jozef-Theophile-Eugène, geboren te Torhout de 5 Januari 1906, gehuisvest te Oostende, Karel Janssenslaan, 33, wegens blokleader van het V.N.V., ontzet verklaard voor een termijn van vier jaar, vanaf 3 december 1946, van de rechten voorzien bij artikel 123sexies, litt. a, 1, 2, 3, 6, en j van het Strafwetboek, ingevolge verhaal tegen vonnis dd. 3 december 1946 van de krijgsraad te Kortrijk. Eensluitend verklaard.' in: *Belgisch Staatsblad*, jg. 120, 14 augustus 1950, nr. 216, 5649, nr. 14768.

christelijk-conservatief en hevig anticommunistisch.³¹ *Branding* ging fel tekeer tegen de als uiterst onrechtvaardig ervaren 'repressie' en presenteerde het solidarisme als het enige alternatief voor de linkse regeringspolitiek, die in die jaren werd uitgetekend door de elkaar in snel tempo aflossende socialistische premiers Achille Van Acker, Camille Huysmans en Paul Henri Spaak. Het grote boegbeeld van het weekblad was Vlaanderens bekendste 'solidarist': Joris Van Severen, de oprichter van het Verdinaso, die in mei 1940 in Abbeville was geëxecuteerd.

Tegen het einde van de jaren 1940 brak Hugo Claus alsnog met zijn ideologische achtergrond. Via Jan Walravens raakte hij betrokken bij het avant-gardistische jongerentijdschrift *Tijd en Mens* en door Raymond Herreman en Herman Teirlinck werd hij binnengeleid in het humanistisch-linkse bastion van het *Nieuw Vlaams Tijdschrift*. Zijn romandebuut *De Metsiers* verscheen bovendien in 1951 in het fonds van de Brusselse firma A. Manteau, dat aangeschreven stond als gematigd modern en pluralistisch.

Niet minder doorslaggevend was Claus' besluit om zijn heimat in de herfst van 1950 te verruilen voor Parijs. De artistieke en kosmopolitische uitstraling van de Franse hoofdstad zou Claus met zijn talent voor zelfpromotie volop uitspelen. In zijn allereerste officiële kranteninterview haalde hij al meteen, vanuit Parijs dus, scherp uit naar de vermeende onoordeelkundigheid van de Vlaamse literatuurkritiek. "*Ze zijn ziende blind in Vlaanderen*", schamperde hij, voornamelijk omdat de kritiek in Vlaanderen naar zijn gevoel te veel naar Amerikaanse invloeden in zijn romandebuut had gespeurd.³² "*Het is niet omdat men een charmante weduwe op zijn pad ontmoet, dat men met bekwame spoed op zijn slovende moeder moet gaan afgeven*", riep Piet Van Aken zijn jonge collega tot de orde³³ – hij deed het niet zonder sympathie voor zijn jongere vakbroeder.

Hoe dan ook leek Claus op nogal drastische wijze waar te maken wat hij in mei 1950 als ideaal naar voren had geschoven op de Dagen van De Vlaamse Gids. Op deze jaarlijkse bijeenkomst, georganiseerd door het gelijknamige tijdschrift, had hij in een programmaverklaring gepleit voor "*de bevrijding van de mens-letterkundige*".³⁴ Daarmee had de op dat ogenblik nauwelijks meerderjarige auteur meteen mee de toon gezet in het naoorlogse literaire Vlaanderen. Hadden schrijvers tot de Tweede Wereldoorlog postgevat in de voorhoede van de Vlaamse beweging, voortaan zou-

31. L. Bosman, *De Vlaamse Beweging na 1945. Actualisering van de historische dualiteit*, in: E. Witte e.a. (red.), *Tussen restauratie en vernieuwing. Aspecten van de Belgische naoorlogse politiek (1944-1950)*, Brussel, 1989, p. 241.
32. F. Dijkvogel [= J. Walravens], Hugo Claus. Ze klagen en zeuren in Vlaanderen..., in: *De Periscope*, 1 april 1951.
33. P. van Aken, Voorbij de invloeden, in: *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, nr. 10, juni 1951, pp. 1084-1086.
34. H. Claus, Bijvoorbeeld, in: *De Vlaamse Gids*, jg. 35, januari 1951, nr. 1, pp. 62-63.

den niet de minst vooraanstaande onder hen zich verzetten tegen het idealisme van hun voorgangers, dat ze naïef en gevaarlijk vonden. Auteurs als Louis Paul Boon en Jan Walravens, later Ivo Michiels en Paul De Wispelaere en nog later Tom Lanoye weigerden ingenieur van de volksziel te spelen en gingen roeren in het reservoir van nationale trauma's en verdrongen herinneringen. In dit proces speelde het morele failliet dat een groepje collaborateurs tijdens de oorlog over het flamingantisme had afgeroepen een katalyserende rol. Dat gold niet in de laatste plaats ook voor de jonge Hugo Claus, die als tiener van heel nabij meemaakte hoe een luidruchtige groep Vlaams-nationalisten zich hals over kop in de collaboratie stortte. Dat deze Claus eind jaren veertig en begin jaren vijftig als dichter zijn toevlucht zocht in het surrealisme en in zijn eerste romans nadrukkelijk met de vorm ging experimenteren, kan wellicht zelfs deels begrepen worden als een poging om helemaal los te komen van wat tot dan toe de voedingsbodem van de Vlaamse letteren was geweest: een programma van volksverheffing. Van dan af zou Claus geleidelijk aan in zijn rol van anti-Conscience groeien. Een en ander heeft geleid tot uitvergrotingen, satires en grotesken die vandaag deels studentikoos kunnen overkomen. Maar in zijn beste werk is Claus' kritiek op de Vlaamse beweging *to the point*, urgent en literair bijzonder krachtig. Bovendien is die kritiek niet gespeend gebleven van begrip en sympathie. Dat wil ik in het laatste deel van dit essay kort illustreren aan de hand van Claus' bekendste roman, *Het verdriet van België* (1983).

VLAAMSE KOPPEN

Al in 1971 had Claus in de pers "*een lijvige familieroman*" in het vooruitzicht gesteld. "[E]n soort *Eeuwig waaien de winden om de rotsen*", had hij zijn nieuwe plan toen beschreven,³⁵ daarbij twee titels van de Noorse heimatauteur Trygve Gulbrandsen door elkaar haspelend (*En eeuwig zingen de bossen* en *Winden waaien om de rotsen*, respectievelijk het eerste en het tweede deel van de in de jaren 1930 bijzonder populaire romantriptiek *Het geslacht Bjørndal*). In 1973 verklaarde Claus dat zijn voornemen moest uitgroeien tot een fresco van "*het leven in Vlaanderen, zoals ik dat gekend heb, maar zoals het nu niet meer bestaat*".³⁶ Toen zijn familieroman in 1983 eindelijk, onder hevige persbelangstelling, werd voorgesteld, liet die zich echter niet meer onder één label vangen. Het boek viel beslist lijvig uit en voerde inderdaad een (bijzonder bonte) familie op. Wie nog maar een beetje vertrouwd is met Claus' biografie valt meteen op hoe sterk het fictieve geslacht Seynaeve-Bossuyt gecalcueerd is op de familie Claus-Vanderlinden.³⁷ *Het verdriet van België* laat zich

35. G. Wildemeersch, *Kroniek van de politiek [...]*, p. 90.

36. G. Wildemeersch, *Kroniek van de politiek [...]*, p. 90.

37. Zie G. Wildemeersch, *Familieroman*, in: *Kleine encyclopedie van Het verdriet*, Amsterdam, 2013, pp. 7-39.

met andere woorden als een sleutelroman lezen. Zo is in de jonge protagonist Louis Seynaeve gemakkelijk een fictionele evenknie van Hugo Claus te herkennen. Ze zijn op dezelfde dag geboren, hun vader is drukker en Louis groeit op in het verdacht sterk op Kortrijk lijkende Walle.

Het verdriet van België beschrijft de zoektocht van Louis naar een eigen identiteit – de lezer heeft dus eveneens een *Bildungsroman* in handen. Het belang van deze zoektocht wordt al vroeg via een taalspelletje gethematiseerd. Zo vervormt Zuster Econome Louis' voornaam in het eerste hoofdstuk tot “*O-wietje*”.³⁸ Wie de jonge Seynaeve zal worden, blijft lange tijd onzeker. Schematisch weergegeven zou je kunnen zeggen dat de knaap achtereenvolgens drie grote roepingen heeft: die van priester, soldaat en schrijver. Het einde van de roman lijkt Louis uiteindelijk een literaire carrière te beloven: zijn debuut, de novelle *Het verdriet*, wordt, nog voor het in druk verschijnt, in een gerenommeerde prijsvraag bekroond en ontdekt door de redactie van een toonaangevend literair tijdschrift. De ontwikkelingsgeschiedenis van Louis behoort dus tot de specifieke variant van de *Bildungsroman*, die in de literatuurwetenschap *Künstlerroman* heet.

De tijdspanne die de roman behelst, maakt van *Het verdriet van België* voorts een oorlogskroniek. Het verhaal begint in 1939, net voor de Duitsers Polen bezetten; Louis is dan een jaar of elf. Hij zal vervolgens de Duitse inval meemaken, de jaren van bezetting, de bevrijding, de bestraffing van de collaboratie en de eerste jaren in het bevrijde België (tot 1947). Maar de roman gaat niet alleen een confrontatie aan met de ‘historische werkelijkheid’. In niet minder belangrijkere mate gaat hij in dialoog met een discursieve traditie. Anders gezegd: *Het verdriet van België* is door en door ‘intertekstueel’. De tekst recyclet, citeert en parodieert voortdurend andere teksten. Het is een constatering die het thema van deze bijdrage weer helemaal in het brandpunt plaatst, want een belangrijk deel van deze interteksten behoort tot de literaire canon van de Vlaamse beweging. Van Rodenbach tot Van Ostaijen, van Gezelle tot Cyriel Verschaeve, van Wies Moens tot Herman Teirlinck, van Stijn Streuvels en Gerard Walschap tot Felix Timmermans, Ernest Claes en Edward Vermeulen, allen en nog vele anderen worden met naam en toenaam vermeld en fungeren op een of meerdere momenten als referentiepunt (de laatst genoemde, beter bekend onder zijn pseudoniem Warden Oom, treedt bijvoorbeeld op als een van de favoriete auteurs van Louis' vader omdat hij “*steevast onder elk van zijn titels schreef: ‘Uit ons volk, voor ons volk.’*”³⁹)

Daarnaast zijn er auteurs die onder codenaam figureren, omdat ze een meer voldragen rol hebben.⁴⁰ Met name het personage Marnix De Puydt, die in

38. H. Claus, *Het verdriet van België [De romans deel III]*, Amsterdam, 2004, p. 22.

39. H. Claus, *Het verdriet [...]*, p. 213.

40. Zie: G. Wildemeersch (ed.), *Elk op zijn toer: nota's voor Het verdriet van België*, Antwerpen, 2008.

het verhaal wordt geïntroduceerd als de “dichter, pianospeler en beroemdste telg van Walle”,⁴¹ is ten dele gemodelleerd naar Willem Putman, een in de tussenoerlogse jaren succesvolle toneelschrijver die in Kortrijk inderdaad een beroemdheid was. Hij verzeilde in de collaboratie en zou later samen met de vader van Hugo Claus in het gevangenkamp De Wikings belanden – uit die periode dateert Putmans commercieel bijzonder succesvolle roman *Christine Lafontaine* (1947) die hij onder het pseudoniem Jean du Parc publiceerde. Het is in de woning van Marnix De Puydt dat Louis Seynaeve zich op zeker ogenblik laat overdonderen door een eregalerie van Vlaamse schrijvers: “De eetkamer hing vol met portretten van bejaarden met baarden en brillen, zij leken op elkaar, weldoorvoed, borstelige wenkbrauwen, peinzend. Louis herkende Ernest Claes. En Stijn Streuvels uiteraard, die hing ook bij papa in het atelier. (Want het geheim van Papa is dat hij Boer Vermeulen, de nukkige grimmige grijsaard uit De Vlaschaard, nadoet, die rots van boerentrots, doorploegd door de storm van het leven als een akker, enzovoort.)”⁴² “Dat zijn allemaal Vlaamse Koppen, hè, meneer de Puydt?” brengt Louis uit. De Puydt reageert: “Aan wie zegt ge het? (...) Ik heb gelukkig de gave van bewondering. In dit land bewondert men niet genoeg. Kenmerk van een klein land. Daarom is de titel van *Verschaeve* zo verheffend, *Uren Bewondering*.”

De scène illustreert meteen hoe alomtegenwoordig Vlaamse schrijvers in de omgeving van Louis zijn – ook op school, in de ouderlijke woning en de aanpalende drukkerij, en in de lokalen van de NSJV prijken Vlaamse Koppen. Niet zelden wordt hun beeltenis met bekende regels of citaten uit hun werk verknoot. Een treffend voorbeeld is de buste van Guido Gezelle ten huize Seynaeve die Louis als volgt waarneemt: “In de hoek tegenover hem stond Guido Gezelles hoofd op een donkerbruin gesausde driepoot. Het was diepgroen met een afgebroken oorlel, maar levensecht geblutst, want Gezelle had een waterhoofd waarin een al te grote massa hersenen gespannen zat.”⁴³ Vervolgens blijkt ook de retoriek van Gezelle in de woning nadrukkelijk aanwezig te zijn: “De voorkamer was volgehangen met kandelabers in gevlochten ijzerwerk, koperen plaatjes met ‘De Vlaamsche Tale is Wonderzoet voor Wie Haar geen Geweld aan doet’, ‘Eigen Haard is Goud Waard’, met waterverfschilderijen van Nonkel Leon die molens en viooltjes voorstelden, met pentekeningen van het Belfort van Gent, het Minnewater van Brugge.”

De alomtegenwoordigheid van Vlaamse Koppen en hun discours is niet vrijblijvend. Claus heeft kennelijk willen analyseren hoe een specifieke Vlaamse traditie zijn jongere, gefictionaliseerde ‘ik’ ontvankelijk maakte voor de totalitaire verleidingen van het Duitse heroïsme in het algemeen en van het nationaalsocialisme in het bijzonder. Hij tracht aanschouwelijk te maken hoe de literaire humus

41. H. Claus, *Het verdriet [...]*, p. 123.

42. H. Claus, *Het verdriet [...]*, p. 307.

43. H. Claus, *Het verdriet [...]*, p. 82.

van de Vlaamse beweging in jongeren uit Vlaamsgezinde milieus een verlangen naar zuiverheid, eenheid en absolute standvastigheid aanwakkerde. Ik geef ook daar een voorbeeld van. Niet lang nadat Louis zich heeft aangesloten bij de NSJV, mag hij als een schildknaap een kasteel bewaken waar Duitse officieren een feest houden. Tijdens zijn opdracht verslapt zijn aandacht al gauw en begint hij zijn nieuwe engagement te verheerlijken door zich (letterlijk) te spiegelen aan Wies Moens, zich vervolgens (eveneens letterlijk) tot Cyriel Verschaeve te richten, om uiteindelijk door de mond van Albrecht Rodenbach te spreken:

*"Geen taak is minderwaardig als zij de goede gang van zaken dient. (...) In Keulen zou Wies Moens spreken, een Vlaamse Kop als geen tweede die in een Belgische kerker opgesloten zijn hartverheffende Celbrieven had geschreven die Louis, alleen, hardop, tot tranen toe bewogen, tegenover zichzelf in de spiegel voorlas. Kunst die schoonheid zoekt. Want wij hebben te lang gemeend dat het geheim van het leven in het donkere en het hatelijke te zoeken was. (...) Cyriel Verschaeve zegt: Onze moeilijke tijd vraagt naar de snelle, ganse, beslissende daad! Wel, geniale priester, ik heb mij gemeld, ik sta hier mijn plicht te doen. Zo mijmerend (zei Louis onhoorbaar) droom ik, schildwacht Seynaeve, 'en ik zie door de nevelen der tijden een groot volk stijgen uit wilde reuzenstrijden'. Al die ij's."*⁴⁴

SCHILD UND FREUND

Terwijl Gezelle (16x), Rodenbach (7x), Verschaeve (11x) en andere Vlaamse auteurs in *Het verdriet van België* met naam en toenaam figureren, valt de naam van Hendrik Conscience niet één keer in deze nochtans 774 bladzijden tellende roman. Het is een detail dat in een zo ingenieus en doordacht in elkaar gezette roman haast smeekt om betekenistoekenning. Indirect is de oervader van de Vlaamse letteren immers quasi overal. Zijn verhalen maken deel uit van het referentiekader dat Louis erop na blijkt te houden om de werkelijkheid te begrijpen en te structureren. Voor een jongeman die opgroeit in de stad waar de Leeuw van Vlaanderen in 1302 de legers van de Franse koning in de pan hakte, de cafés Groeninghe heten en theaterverenigingen de Breydelzonen, hoeft dat trouwens weinig verwonderlijk te heten.

Al in het eerste hoofdstuk ervaart Louis *"het schijnsel in de zon"* als *"rijker dan het goudbrokaat van een doge, zachter dan het fluweel van de Graaf van Vlaanderen toen hij zich ging onderwerpen aan de Koning van Frankrijk"*.⁴⁵ Als hij thuis zijn mama aan de rand van een eikenhouten tafel ziet zitten, dan maakt hij de volgende, op het eerste oog eveneens volstrekt onschuldige associatie: *"Aan zo'n tafel zaten de Vlaamse ridders en beraamden in 1302 de ondergang van het valse Franse rijk. Wat*

44. H. Claus, *Het verdriet [...]*, pp. 343-344.

45. H. Claus, *Het verdriet [...]*, p. 15.

Wals is vals is, sla dood!"⁴⁶ Al een stuk minder onschuldig is de manier waarop Louis later de Franse troepen afschildert die in mei 1940 tegen de Duitse overmacht strenden: "De Fransen, met hun helmen schots en scheef, stinkend naar knoflook en Pernod, vergrepen zich aan Vlaamse weduwen en wezen, drongen zonder aan te kloppen onze huizen binnen, eisten drank en vrouwen, ja, precies zoals in de middeleeuwen."⁴⁷

Helemaal verontrustend is de scène waarin Louis, piekfijn uitgedost in het uniform van de NSJV, een onschuldige bejaarde man van de stoep verjaagt. Als de 'onverlaat' net iets te opzichtig zijn ongenoegen toont, tovert Louis zijn Hitlerjugend-dolk tevoorschijn, en hij beveelt: "Zeg 'Schild en vriend'. En rap!"⁴⁸ De zich kennelijk in de Brugse Metten wanende messentrekker hoopt stilletjes "dat de man een Spaans, een Frans, een zigeuner-, een negeraccent zou hebben", maar tot zijn frustratie vloeien "de sch en de v" "moeiteloos". Tot overmaat van ramp blijkt deze doodgewone Vlaming een kennis te zijn van Louis' vader. Na het incident trekt de jonge nazi zich mokkend terug op zijn kamer, waar hij te rade gaat bij een grote poster van Reinhard Heydrich. Deze Obergruppenführer, een van de architecten van de Holocaust en in Tsjechoë berucht als de 'beul van Praag', werd in het Derde Rijk als een sport- en oorlogsheld vereerd. Deze cultus blijkt in Louis' hoofd te vervloeien met de ridderepiek uit *De leeuw van Vlaenderen*, die in Walle te pas en te onpas wordt gesampled. In zijn buitensporige verbeelding spreekt het beeld van Heydrich hem uiteindelijk zelfs toe in de verduitste parolen van Conscience: "Zijn uitgestrekt gezicht (de schuine bleke ogen die dichtbij elkaar staan, de elegante lange neus, de adelaar op de mouw, het doodshoofd en de gekruiste beenderen, het eikenloof), het zegt: 'Schild und Freund...'"⁴⁹

Met een flinke scheut humor, maar daarom niet minder lucide demonstreert Claus hier hoe de fantasie van Conscience in het Vlaamse nationaalsocialisme als glijmiddel voor de collaboratie werd aangewend, hoe Klauwaertmythologie en nazi-heroïek met elkaar werden vermengd. Toch leidt zijn analyse ook in *Het verdriet van België* nooit tot een totale verwerping van Conscience. Sterker, misschien is de verdringing van diens naam door Louis uiteindelijk op te vatten als een vorm van eerbetoon. Misschien speelt Claus andermaal met de ideeën van de Franse antropoloog René Girard, die, zoals de neerlandica Gwennie Debergh in haar proefschrift overtuigend heeft gedemonstreerd,⁵⁰ het schrijven van *Het verdriet van België* sterk hebben beïnvloed. Volgens Girards theorie van de mimetische begeerte komen onze verlangens, in tegenstelling tot wat we ons graag wijsmaken, niet

46. H. Claus, *Het verdriet [...]*, p. 84.

47. H. Claus, *Het verdriet [...]*, p. 287.

48. H. Claus, *Het verdriet [...]*, p. 356.

49. H. Claus, *Het verdriet [...]*, p. 357.

50. G. Debergh, "Zie ik nu dubbel, of word ik zot?" *Statische en dynamische mimesis in Het verdriet van België* (Hugo Claus), Brussel, ongepubliceerd proefschrift, 2006.

hoogstpersoonlijk of autonoom tot stand. Ook en vooral in de begeerte bootsen we voortdurend anderen na. Louis Seynaeve wordt in *Het verdriet van België* zoals gezegd door drie grote begeertes aangeraakt: eerst wil hij priester worden (een *imitatio christi*), vervolgens soldaat in het leger van de seculiere messias Adolf Hitler en, nadat ook die roeping op een ontgoocheling is uitgedraaid, wil hij schrijver worden, of preciezer nog: een Vlaamse Kop. Zo verzucht hij: “*Als ik maar ooit in sepiakleur afgebeeld word, achteraan omdat ik de jongste ben, in het standaardwerk Vlaamse Koppen, pijp in de mond, hoofd schuin, één vinger diep in de rechterwang gedrukt, een verdrietige blik. Misschien een snor. Nee, een korte baard.*”⁵¹

De allergrootste Vlaamse Kop is natuurlijk Hendrik Conscience, die Louis, blijkens de talloze referenties aan diens werk, gretig heeft gelezen. Maar Conscience is niet alleen een bron van inspiratie voor Louis, hij is ook een rivaal die als de man die zijn volk leerde lezen de ultieme ereplek in het literaire pantheon bezet houdt. Weigert Louis hem daarom met naam en toenaam te erkennen? Ontzegt hij zijn rivaal zijn openlijke bewondering? Een passage op het einde van de roman maakt een en ander extra kruidig. Zoals gezegd eindigt *Het verdriet van België* met het literaire debuut van Louis Seynaeve, dat nog voor publicatie wordt bekroond in een belangrijke literaire prijsvraag. Het moment waarop Louis zijn manuscript aan de organisatoren van deze prijs wil overhandigen, leidt de secretaris van de jury hem naar een wachtzaal. Daar komt hij voor de zoveelste keer oog in oog te staan met een Vlaamse kop: “*Met bonzend hart wachtte Louis in een bedompt kamertje tegenover de woudgroen geverfde gipsen buste van een Vlaamse Kop met baard en lavallière.*”⁵²

Ditmaal wordt de Vlaamse Kop niet geïdentificeerd, wat opmerkelijk is, want in de voorafgaande bladzijden heeft Louis geen gelegenheid onbenut gelaten om zijn grote literaire feitenkennis te etaleren. De lezer die zich een wat vrije interpretatie wil veroorloven, durft zich allicht voor te stellen dat de jonge Seynaeve op de drempel van zijn literaire debuut, in de wachtkamer van de Vlaamse letterkunde, oog in oog komt te staan met een gipsen Conscience. De lezer die niet terugdeinst voor speculatie, zou er misschien nog bij durven te fantaseren dat Louis zijn idool én grote rivaal recht in de ogen kijkt en zich voor even met hem vereenzelvigd. Eventueel kan die lezer zelfs argumenteren dat Claus hem via een taalspeltje uitnodigt tot een dergelijke lectuur. De naam Lavallière stamt immers van Louise, hertogin van La Vallière en gedurende enige tijd de maîtresse van Louis Quatorze. De sjaal rond de anonieme, woudgroen geverfde Vlaamse Kop valt zo etymologisch te verbinden met de romance van een Louise en een Louis. Louis Seynaeve zou in het bedompte wachtzaaltje van de Vlaamse literatuur van Conscience letterlijk gedacht kunnen hebben: ‘gij hebt iets van mij aan’.

51. H. Claus, *Het verdriet [...]*, p. 334.

52. H. Claus, *Het verdriet [...]*, p. 699.

Hugo Claus zou na *Het verdriet van België* nog één keer volop de confrontatie aangaan met Hendrik Conscience en wel als scenarist en regisseur van *De leeuw van Vlaanderen* (1984). Hoewel het artistieke resultaat van deze confrontatie op zijn zachtst gezegd dubieus moet heten, bewijst deze filmadaptie andermaal Claus' grote fascinatie voor het werk van de auteur met wie hij zijn initialen deelde. Claus was al in 1978 gevraagd om *De leeuw van Vlaanderen* te bewerken voor een verfilming. Hij wilde er naar eigen zeggen een "goeie western" uit destilleren⁵³ en noemde de roman wat later op de filmset "een goed jongensboek (...) waarin een paar kwalijke dampen van Vlaams-nationalisme boven drijven".⁵⁴ Door een tekort aan middelen en wellicht ook door de bemoeizucht van een Commissie van Toezicht, die was aangesteld om te voorkomen dat de regisseur een "eigen (kritisch-ironische) draai aan het project zou geven", liep het project voor Claus uit op een mislukking die hij "zo gauw mogelijk" wilde "vergeten".⁵⁵ Voor een keer waren alle Belgische critici het roerend met hem eens, al haalden ze niet allemaal dezelfde redenen aan. Behalve aan de algehele stunteligheid van de film ergerden sommigen zich allereerst aan het feit dat de film te weinig afstand nam ten aanzien van Conscience's epos. Zo signaleerde Jan Temmerman in *De Morgen* een gemis aan de nodige dosis ironie.⁵⁶ In Franstalig België ging men nog een stap verder en nam men aanstoot aan de strekking van deze Vlaams-Nederlandse coproductie die in *La Libre Belgique* als "violemment antifrançais" werd bestempeld. *Le peuple* suggereerde zelfs dat Claus de Vlaamse jeugd zou opruien zoals anderen dit hadden gedaan in de aanloop naar en tijdens de Tweede Wereldoorlog: "Si les adolescents flamands (...) se passionnent pour les exploits du Lion des Flandres (...), on les verra bientôt dans nos rues au pas cadencé et répandre la terreur dans nos cités au cri de 'In de naam van de Leeuw'. Et nos grand-mères verront se raviver des souvenirs que les temps n'a pu effacer."⁵⁷ Tot slot zou België België niet zijn als er niet ook enkele radicale flaminganten opstonden om Claus' adaptatie van *De leeuw van Vlaanderen* precies een overdaad aan ironie aan te wrijven en een gebrek aan authentiek Vlaams engagement – de zoveelste gemene streek van een notoire nestbevuiler, zeg maar.⁵⁸ Met name 't Pallieterke

53. Bibeb, Ik zal nooit echt iemand afvallen die ik bemind heb of die ik bemin, in: *Vrij Nederland*, 14 januari 1978. http://theater.ua.ac.be/clus/html/1978-01-14_claus_vrijnederland.html, laatst geraadpleegd 11 november 2013.

54. Reportage op de set, in: Hugo Claus (reg.), *De leeuw van Vlaanderen*, DVD, Vlaamse filmklassiekers vol. 1, 1984/2012.

55. G. Willems, De leeuw van Vlaanderen wil ik zo gauw mogelijk vergeten, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, jg. 43, 2013, nr. 2-3, p. 205. Bij een andere gelegenheid klonk Claus nog dramatischer over het debacle: "Nou ja, die film is een dieptepunt in mijn leven (...)", cf. M. Beyen, "Tets van 1302, dat bovenkomt [...]", p. 318.

56. G. Willems, De leeuw van Vlaanderen [...], p. 204.

57. G. Willems, De leeuw van Vlaanderen [...], p. 204.

58. G. Willems, De leeuw van Vlaanderen [...], p. 204.

vond andermaal dat Claus “*de Vlamingen, Vlaanderen, de Vlaamse geschiedenis, de Vlaamse Beweging, Vlaanderen als politiek en humaan feit belachelijk maakt, kleineert, verwijst naar de kwezelarij van het bijgeloof*”.⁵⁹ Na alle ellende verschafte deze reactie Claus misschien nog enige troost. Al in 1967 had hij immers opgemerkt: “*Op de dag dat 't Pallieterke één goed woord over me schrijft leg ik de pen neer, want dan ben ik reddeloos op de verkeerde weg.*”⁶⁰

HET VERDRIET IS WEL DEGELIJK GANS HET VOLK

Het lijkt geen twijfel dat Hugo Claus in zijn literaire werk afrekende met de overtuigingen waarmee hij was opgegroeid. Met name in *Het verdriet van België* laat hij zien dat Vlaamse jongeren opgingen in Duitse heroïek omdat ze systematisch waren gevoed met het soort ridderepiek waarvan kuise maagden en goedendags niet de minst tot de verbeelding sprekende ingrediënten waren. Ook reconstrueert hij hoe een allergie voor onzuiverheid en een fascinatie voor orde menig flamingant tot verwerpelijke daden verleidde. Dat hij hiervoor expliciet en schaamteloos putte uit zijn eigen ondervinding was moedig, zelfs al kon Claus zich gelet op zijn status in de jaren 1980 wel een en ander veroorloven. Toch draait *Het verdriet van België* niet uit op een totale verwerping van de Vlaamse beweging waarin de auteur zelf gepokt en gemazeld was. Naar aanleiding van de verschijning van zijn roman deed Claus opmerkelijk genuanceerde uitspraken over die Vlaamse beweging. Het verlangen naar een culturele identiteit, de wens om te behoren tot een gemeenschap, noemde de auteur “*rechtmatig*” en “*per definitie niet iets om je over te schamen*”.⁶¹ Dat gold bij uitstek voor de Vlaming. Diens verlangen naar een eigen entiteit bestempelde Claus als “*niet eens zo'n onedele drift*”.⁶² Daar voegde hij ter verduidelijking wel aan toe: “*Natuurlijk, als het de vorm aanneemt van rare ridders en lid willen zijn van de grote Arische stam, dan is dat minder aangenaam. Maar de idee zelf, om een soort duidelijke entiteit te willen verwerven, daar ben ik niet tegen.*”

Niet weinig waarnemers vonden Claus in *Het verdriet van België* overigens mild voor de collaboratie. “*Je schrijft bijna met mededogen over collaborateurs*”, constateerde het Nederlandse weekblad *Vrij Nederland*, “[a]lsof een jongen die was opgevoed met Vlaamse idealen wel collaborateur moest worden.” Hierop reageerde Claus: “*Maar in hele simpele termen wás het toch ook zo, een gewone Vlaamse jon-*

59. G. Willems, *De leeuw van Vlaanderen* [...], pp. 206-207.

60. G. Wildemeersch & G. Debergh (red.), *H. Claus, “Wat bekommert zich de leeuw om de vlooiën in zijn vacht”*. Vijftig jaar beschouwing in citaten, tekeningen en overzichten, Leuven-Antwerpen, 1999, p. 146.

61. *Wie schrijft die blijft*, BRT-uitzending, d.d. 18 maart 1983, <http://www.cobra.be/permalink/1.1241153>, laatst geraadpleegd 15 oktober 2013.

62. G. Wildemeersch, *Kroniek van de politiek* [...], p. 126. Zie ook: M. Beyen, “*Tets van 1302, dat bovenkomt* [...]”, p. 319 e.v.

gen in die streken kón door zijn opvoeding de Duitsers toch alleen maar zien als een gelijkwaardig broedervolk dat de Vlamingen uit de klauwen van de Fransen en andere verderfelijke democraten zou bevrijden. Je werd systematisch geïnjecteerd via verwijzing naar de Middeleeuwen of naar de mythische tijd waarin Vlaanderen groot was." In *Knack* legde de auteur uit dat het "helemaal niet zo wonderbaarlijk" was dat "jonge jongens naar het Oostfront zijn vertrokken": "er is een regelrechte lijn te trekken vanuit hun opvoeding. Ze zijn opgevoed met een raar soort onbestendig nationalisme, geënt op de middeleeuwen, en door het katholicisme, waarbij ze hoopten daardoor ook een plaatsje te kunnen vrijmaken voor één of andere mysterieus Vlaanderen, wat zij helemaal warhoofdig en duister probeerden te vatten."⁶³

De lezers die ervan uitgaan dat *Het verdriet van België* alleen rabiate nationalist, opportunistische Hitlerbewonderaars en naïeve vendeljongens in hun hemd zet, maken het zich trouwens te comfortabel. Verdoken achter de brede schouders van de Meester proesten ze om wat hun een rariteitenkabinet toeschijnt. Ze proesten te snel. Tegen het eind van de oorlog legt Louis Seynaeve zijn nationaalsocialistische uniform af en verruilt hij zijn droom om een 'knaap-uit-één-stuk' te zijn⁶⁴ voor de ambitie om schrijver te worden. Het nieuwe voornemen gaat gepaard met nogal wat 'vuile praat' en een opzichtige identificatie met allerlei 'ontaarde schepsels'.⁶⁵ Toch betekent dit niet dat Louis van zijn zuiverheidswaan en fascinatie voor orde genezen is. Zijn schrijverschap blijkt namelijk sterk gehecht aan het ideaal van een vlekkeloze en zorgvuldig getrimde taal.⁶⁶ Deze van smetvrees getuigende normgerichtheid kan worden verbonden met een diepere frustratie: van jongs af aan heeft Louis de taal systematisch te letterlijk genomen. Zijn metafooronkunde leidt tot misverstanden die hem erg krenken. Mede uit deze opeenstapeling van vernederingen groeit in hem een hang naar transparantie en beheersbaarheid die hem niet lang na het uitbreken van de oorlog in de armen van de NSJV drijft. Zijn militaire engagement draait vervolgens uit op nieuwe vernederingen en nadat hij door zijn kameraden wordt uitgelachen omdat de stralen van een ijskoude douche zijn mannelijkheid doen verschrompelen tot een "slurfje",⁶⁷ houdt hij het alweer voor bekeken. Na zijn desertie verdampt Louis' verlangen naar controle en overzicht echter niet. Integendeel, de aanvang van zijn schrijverscarrière lijkt een poging om zijn aanhoudende verdriet om zijn onrealiseerbare verlangen te sublimeren. Louis' schrijverschap is dan ook niet zozeer een "uitvalsbasis" om te overleven in een

63. G. Wildemeersch, *Kroniek van de politiek [...]*, pp. 109-110.

64. H. Claus, *Het verdriet [...]*, p. 339.

65. K. Absillis, "'t gaat hier, lijk in alles, om een taalkwestie". Hugo Claus en het verdriet van de puristen, in: K. Absillis, S. Beeks, K. Lembrechts & G. Wildemeersch (red.), *De plicht van de dichter [...]*, pp. 184-185.

66. K. Absillis, "'t gaat hier, lijk in alles [...]", pp. 170-196.

67. H. Claus, *Het verdriet [...]*, p. 388 [414].

“schijnwereld” van “flamingantisch opportunisme”, zoals Verhofstadt in een recent interview staande hield.⁶⁸ Schrijven is voor Louis in de eerste plaats wellicht een surrogaat voor zijn gefaalde carrière als knaap-uit-één-stuk. Wie in zijn toevlucht tot de schone letteren een artistieke wereldwijsheid meent te zien ontkiemen, wie meent dat de gewezen vendeljongen eindelijk het antigif voor benepen Vlaams-nationalisme heeft gevonden, negeert dat Louis' toevlucht tot de schone letteren in het verlengde ligt van het idealisme dat hij nog maar net daarvoor heeft afgezworen. Ook als schrijver keert hij zich af van een werkelijkheid die hij alleen maar als platvloers, troebel en ongedisciplineerd kan ervaren. In een artistiek reservaat wil Louis in alle rust en veiligheid met een getemde taal de werkelijkheid naar eigen goeddunken vormgeven. Dat maakt zijn gekoketteer met zijn 'ontaarde' natuur bij nader inzien nogal potsierlijk. De bohemien-artiest blijkt even vatbaar voor zuiverheid en orde als de jonge nationaalsocialist of de flamingante kleinburger. (Het lijkt dan ook niet te ver gezocht om de roman te lezen als een speelse afrekening van de oude schrijver Claus met de moderne maniertjes uit zijn literaire jeugd.⁶⁹) Voor het overige valt het op dat Louis er ook als ontaarde kunstenaar niet in slaagt om zich zomaar los te rukken uit de Vlaamse klei. Zijn verleden haalt hem voortdurend in en de schaduw van zijn vader en grootvader blijft over hem vallen.⁷⁰ Of Claus zijn fictionele alter ego dat echt verweet, is twijfelachtig. Kortom, in de spiegel die *Het verdriet van België* ons voorhoudt, zou alsnog het héle volk zich kunnen herkennen. Als het maar wil zien, en lezen.

Kevin Absillis (°1980) is als docent moderne Nederlandse letterkunde en algemene literatuurwetenschap verbonden aan de Universiteit Antwerpen. Naast de geschiedenis van de Nederlandstalige literatuur sinds 1789 spitst zijn belangstelling als onderzoeker zich toe op natievorming, de geschiedenis van het gedrukte woord en het denken over taal en literatuur. In 2009 verscheen de handelseditie van zijn proefschrift: *Vechten tegen de bierkaai. Over het uitgevershuis Angèle Manteau (1932-1970)*; de studie werd in 2013 bekroond met de driejaarlijkse Pil-van Gastelprijs. Met Katrien Jacobs redigeerde hij *Van Hugo Claus tot hoelahoep. Vlaanderen in beweging, 1950-1960* (2007), met Jürgen Jaspers en Sarah van Hoof *De manke usurpator. Over Verkavelingsvlaams* (2012) en met Sarah Beeks, Kris Lembrechts en Georges Wildemeersch *De plicht van de dichter. Hugo Claus en de politiek* (2013). Hij publiceert voorts geregeld in dag- en weekbladen; in 2012 schreef hij voor *De Morgen* het vierdelige kerstessay 'Een Vlaamse vloek in de linkse kerk'.

Wendy Lemmens (°1989) studeerde Nederlandse Taal en Cultuur aan de Radboud Universiteit te Nijmegen (2007-2011). Hierbij specialiseerde zij zich in uitgeverijonderzoek en moderne Nederlandse en Vlaamse literatuur. In haar masterscriptie onderzocht ze het redactiebeleid van de Vlaamse uitgeverij A. Manteau; over haar bevindingen publiceerde ze in het boekwetenschappelijke tijdschrift *De Gulden Passer*. Momenteel bereidt ze onderzoek voor over het literaire taalgebruik van Hugo Claus.

68. H. Camps, “Zo waren en zo zijn wij dus”. Guy Verhofstadt herlas *Het verdriet van België*, in: *De Morgen magazine*, 9 maart 2008.
69. Cf. K. Humbeek, *Geschiedenis. Een roman. De komst van de trein in de Nederlandse letteren*, Wilrijk, ongepubliceerd proefschrift, 1991, p. 1431 e.v.
70. K. Absillis, “‘t gaat hier, lijk in alles [...]”, p. 186.